

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 203-208

Geliş Tarihi–Received Date: 28.05.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.06.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÇİNGİZ HAN'IN TOPRAKLARINDA BÖLÜNME*

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ**

ÖZET

Çingiz Han bilindiği üzere ölmeden evvel, ülkesini herbirine önemli görevler yüklediği dört oğlu arasında paylaştırmıştı. Oğullarının en büyüğü Cuci'ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çağatay'a Türkistan'ı, Ögedey'e merkezin batı taraflarını, yani Karakurum ve civarını, küçük oğlu Tuluy'a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti. İşte biz bu yazıda Çingiz Han'ın topraklarını çocukları arasında üleştirmesinden yola çıkarak, zaman zaman Türk tarihinde de yanlış anlaşılmaya sebep olan bir durumu izah etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Çingiz Han, Çingiz Han'ın Çocukları, Türk-Moğol Devleti, Türklerde Devlet Anlayışı.

PARTITION OF CHINGIZ KHAN'S TERRITORY

ABSTRACT

As it is known, before his death, Chingiz Khan divided his state to his four sons whom the Khan gave important responsibilities to each. He gave the north-west, namely Kıpçak lands his eldest son Cuci, to Çağatay the Turkistan, to Ögedey the western lands of the center namely Karakurum and around, the center and eastern states to his youngest son Tuluy. In this research, considering Chingiz Han's division of lands between the sons, we try to explain this situation which is misunderstood from time to time.

Key Words: Chingiz, The Sons of Chingiz Khan, Turk-Mongol State, State Understanding of Turks.

Dünya tarihinin gelmiş geçmiş en büyük hükümdarlarının başında yer alan Çingiz Han'ın kısacık bir zaman zarfında pek çok ülkeyi ele geçirdiğini herkes bilir. Tabii ki bu iş o kadar kolay olmamıştır. Hem kendi savaşçılarından, hem de harp ettiği devletlerin ahalisinden milyonlarca insan bu mücadeleler esnasında hayatlarını yitirdi.

Çingiz Han'ın son derece zeki bir devlet adamı olduğunu herhalde kimse inkâr edemez. Aksi takdirde çocukluğundan itibaren pek çok tehlike ve zorlukla yüz yüze kalan bu dahi insanın etrafında insanları toplayarak, bir cihan devleti kurması mümkün olmazdı. O zamanın Orta Asya'sı her ne kadar birlik ve beraberlikten uzaksa da, bu coğrafyada yaşayan her kabile veya her bey kendisini diğerinden üstün görmekte ve buna bağlı olarak da bölgenin idaresinde hak iddiasında bulunabiliyordu. İşte Çingiz'in bu parçalanmışlığı çok iyi kullandığına şahidiz. Kendisiyle birlikte hareket edenlere tam bir serbestlik ve büyük ayrıcalıklar vermesinin yanı sıra, onları kardeşleriymiş gibi görmesi, sevenlerinin ve destekçilerinin sayısının artmasındaki en başta gelen nedendir ki, belgeler ve rivayetlere baktığımızda; en büyük zevki avlanma ile ata binmek olan ve kendisinin Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun/Oguz) Yabgu soyundan geldiğini vurgulayan Çingiz Han, ünlü Taoist rahip Ch'ang Ch'un'a yazdığı mektupta; aşırı tutkulara sahip olmadığını, gösterişten nefret ettiğini, ölçülü yaşadığını, elbiselerinin ve yiyeceklerinin sade olduğunu, halkını çocukları gibi gördüğünü, savaşlarda daima en önde yer aldığını¹ söyler.

Esasında Çingizli ya da Türk-Moğol Hanlığının işleyişi daha önceki Asya devletlerinden pek bir farklılık sergilemez. Hepsindeki ana yapı aşağı-yukarı aynıdır. Devlet ve hanedanın kutsiyeti önemli olmakla beraber, en

* Bu çalışma, 17 Mayıs 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen *II. Uluslararası Türk-Moğol Tarih Çalıştayı*'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, e-posta: sgomec@yahoo.com

¹ Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013, s.216-217; B. Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s.457.

yukarıdaki yönetici durumunda bulunan hakanın da doğuşundan itibaren kendisine bir ulviyet yüklendiğini görürüz². Dolayısıyla Çingiz Han'ın dünyaya gelişi sırasında da bu ayrıcalıklarla karşılaşılıyor. Mesela *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Şecere-i Türk'e* baktığımızda, onun sağ elinde bir kan pıhtısıyla doğduğu söyleniyor. Bunun ne manaya geldiğini ilk başta kimse anlayamamış, sonunda halk içinden biri onun büyük bir hakan olacağını söylemiştir. Hakikatte Orta Asya tarihinde, başta Manas ve oğlu Semetey olmak üzere pekçok ünlü kişi dünyaya gelirken avucu kanlıdır. Bu hep yiğitliğe ve hâkimiyete yorumlanmıştır ki; *Şecere-i Türk'te* bu hususta, onun ulu bir han olacağına, milletleri kıracağına, devletleri yok edeceğine değinilmektedir³.

Bu hâl bir yana, anonim *Çingiz-nâme'de* Temuçin'in doğrudan, Alan-koa'dan ilahi bir şekilde, daha doğrusu Duyın Bayan'ın kurt olup, Alan-koa ile birleşmesinin ardından dünyaya geldiği yazılıdır. Hikâye şöyle devam ediyor: "Alan-koa'nın gözü parladı, bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuk altın bir kundak⁴ içine kondu. Kürek kemiğindeki tamgasında Cebrail'in adı vardı. Gövdesi kurt gibi, güzelliği ise Cebrail'e benziyordu. Yüzünü gören, uğruna ölmek isterdi. Yanında oturanlar kendinden geçer, malını-mülkünü ona feda ederlerdi. Ondan sonra Çingiz büyüdü, geliştii, halka adil davranıp, faydalı oldu. Ahali de onu sevdi ve peşinden gitti"⁵. Burada şu hususa da işaret edelim ki, onun doğuşu ve fiziki özelliklerinin pek çoğu Oguz Kagan ile aynıdır⁶.

Çingiz Han'ın bu cihan devletini kurmasının o kadar da kolay olmadığını belirtmiştik. Bu vesileyle onun ilk başta kendi akrabaları ve ahalisiyle bir iktidar mücadelesine girdiğini ve bundan başarıyla çıktığını görüyoruz. Merkit, Tayciut, Kerayit ve Naymanlarla vukua gelen harpler ya da bir vakitler en yakın dostu durumundaki Çamuka ve Ong Han gibilerle kavgası bunlara birer örnektir. Çünkü kardeşlerini bile öldürmekten çekinmeyen Ong Han'ı, Çingiz bir baba gibi görmüştür ki, atası Yesugey ile aralarında bir dostluk var idi. Ong Han amcasıyla mücadele ederken Yesugey ona destek vermiş ve bu sayede kan kardeşi olmuşlardı. Ayrıca Ong Han, kardeşine yenilince Çingiz'in yanına gelmiş, orada kuvvetlenmiş; sonra onlar beraberce Nayman beyi Buyruk'a saldırdıkları gibi, Merkitleri de mağlubiyete uğratmışlardı. Bütün bu yaşananlar, Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde ayrıntılıyla anlatılmaktadır.

Çalışmamızın bu kısmının ana konusunu teşkil etmesi itibarıyla da, Çingiz Han bilindiği üzere ölmeden evvel, ülkesini herbirine önemli görevler yüklediği dört oğlu arasında paylaştırmıştı, ki mesela *Tarih-i Cihan Güşa'ya* baktığımızda; çocukların büyüğü Tuşi (Cuci) av işleri, Çagatay kanunların uygulanması, Ögedey devlet meseleleri, Tuluy da ordu düzeniyle ilgilenirdi", deniyor. Ayrıca anonim *Şibani-nâme'de*, Çingiz ölmeden önce oğullarına şöyle bir vasiyette bulunmuştur: "Her kim töreyi ve yasa bilgisini istiyorsa Çagatay'ın yanına gitsin; kime mal, ganimet ve kahramanlık gerekiyorsa Ögedey'in makamına varsın; kim edep, bilgi, yiğitlik ve huzur talep ederse o da Tuluy'a tutunsun"⁷. Ancak *Şecere-i Türk'te* farklı bir taksimat söz konusudur. Burada Cuci teşrifat, toy-düğün ve çeşitli oyunların düzenlenmesi, yani bir nev'i mabeyinci; Çagatay yargı, Ögedey mali işler ve Tuluy da ordu meseleleri ile vazifelendirilmiştir⁸.

Bu durumla alâkalı olarak, yine kaynaklarda ilginç bilgilere rastlamaktayız. Çin seferi sırasında, Çingiz Han'ın karılarından biri, "sen öldüğünde kuşlara benzeyen halkımı kimin emrine vermek istersin", diye sorunca Çingiz şaşırır. "Herhalde bir gün ölümün geleceğini unuttum" der ve Cuci'ye; "oğullarımın en büyüğüsün, sen bu konuda ne düşünüyorsun" diye sorar. Bu esnada Çagatay ortaya atılır ve densizce; "Cuci'ye söz vermekle onu halef yapmayı mı düşünüyordun? O Merkitlerden gelmiştir. Nasıl olur da devletin idaresini ona bırakırsın" dedi. Açıkça Çagatay, ağabeyi Cuci'nin, Çingiz Han'ın öz oğlu olmadığını söylemeye çalışınca, Cuci onun yakasına yapışıp; "babam benim hakkımda hiçbir vakit fark gözetmedi. Sen beni nasıl ayırırsın? Senin hangi kabiliyetin benden üstün? Han atamızın emrini dinlemek boynumuzun borcudur" diye cevap vermişti. Çagatay kendinin han olamayacağını anlayınca; "Ögedey sakın adamdır, onu seç" demiştir. Hatta bazı kaynaklarda Cuci (Tuşi) ile babası Çingiz'in arasının açılmasına Çagatay'ın neden olduğu, sürekli ağabeyini kötilediği ve atasına suikast tertipleyeceği yolunda rivayetler vardır. Dolayısıyla kardeşlerin arasında bir kavganın çıkacağı daha Çingiz Han zamanında belliydi. Bununla birlikte Çingiz'in sağlığında, Ögedey'in akıllı ve ülkeyi iyi yöneteceğini söylediğine de değinilmektedir. Ayrıca Ötemiş Hacı, onun ölmeden evvel vasiyeti sırasında; "benim ölümüm

² S. Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s.83.

³ Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1986, s.17-19; Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Haz. Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992, s.51; Abulgoziy, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992, s.48; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991, s.206; K. Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen-A. İnayet, Ankara 1995, s.20.

⁴ Türk kabileleri arasında Türk han veya beylerinin içinde büyüdüğü sembolik bir altın beşik veya altın beşik diye düşünülen birtakım yerlere dair hikâyeler hâlâ anlatılmaktadır. Dolayısı ile izleri ta Hun-Kök Türk çağlarına kadar giden Altay-Ergenekun destanlarının yansımaları, uzun yıllar Türklerle birlikte hayat geçiren Moğolları da etkilemiştir.

⁵ *Cengiznâme*, Haz. B.Şişman, Samsun 2009, s.74.

⁶ S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s.43-44.

⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998, s.95; Y.Karasoy-M. Toker, *Türklerde Şecere Gelenegi ve Anonim Şibani-nâme*, Konya 2005, s.87; C. T'ang, *Moğol Sütalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, Doktora Tezi, İstanbul 1970, s.158-163.

⁸ Abulgoziy, *age*, s.60.

yakındır. Çagatay burada yok. Ona da bildirin muhalefet etmesin. Vasiyetnamem ve yasanın dışına çıkmayın”⁹ dediğini aktarmaktadır.

Yine Ebu’l-gazi’nin anlattıklarına baktığımızda, Çingiz Kagan’ın çocuklarını topladıktan sonra; birbirinizle iyi geçinin, aranızı bozmayın diye nasihat ettiğini ve sonra sadağından bir ok çıkarıp kıldığını, arkasından üç-beş oku bağlayıp, çocuklarından bunları kırmasını istediğini, ancak hiçbirisinin bunu yapmadığını görünce; işte sizler bu oklara benzersiniz. Birleşip, aranızdan birini han seçerseniz, sizi kimse kıramaz. Eğer birbirinizle kavga edip, bozuşursanız yalnız bir ok gibi kırılırsınız¹⁰, diye de öğüt verir. Fakat burada şunu da söylemeden geçmek mümkün değildir ki, bu misalin Oguz Kagan Destanı’ndan alındığı açıktır.

Bunun yanı sıra bir harp sonunda Çingiz Han’ın, kazandıklarını annesi, kardeşleri ve oğulları arasında paylaşırken şöyle dediğini görüyoruz: “Annem, ben, büyük oğlum Cuci ve en küçük kardeşim Otçigin birlikte devlet kurduk”¹¹. Bu sözler Cuci soyunun büyüklüğüne bir işaret olmakla beraber, Ebu’l-gazi ise; Çingiz Han’ın Çin seferi esnasında bir rüya gördüğünü, çok korkup, yakında öleceğini hissettikten sonra, hastalandığını söylüyor. Bunun üzerine kagan oğullarını ve beylerini yanına çağırır. Onlara: “Sakın dünya işleri için birbirinizi incitmeyin. Kardeşlerinize karşı gönlünüzde bir kırgınlık doğarsa, söküp atın. Ögedey’i yerime kagan yapıp, onun emirlerine uyun” dedi. Çocukları ve komutanlarına da Ögedey’i kagan tanıyacıklarına dair yemin ettirip, sözleşme imzalandı. Bundan sonra Çingiz Han’ın ruhu kuş gibi uçtu¹².

Çingiz’in vefatının ardından yaklaşık iki yıl sonra 1228 tarihinde, üç büyük oğlu, torunları ve bütün Türk-Moğol ileri gelenleri büyük bir kurultay topladılar. Daha önce onun yazdırdığı söylenen vasiyetnâme ortaya çıkarıldı. Buna binaen Ögedey’in tahtta oturması istendiye de o bunu reddetti. Ögedey amcalarından biri veya kardeşlerinden Çagatay ya da Tuluy’un han olmasını istemekteydi. Israrlara rağmen onun kırk gün direndiğine dair rivayetler vardır. Nihayet Çingiz’in buyruğuna kimsenin karşı çıkamayacağı söylendi ve Çagatay ile Tuluy onu kolundan tutarak¹³, bozkırın yeni hükümdarı olarak tahtına oturtular.

Hakikatte en büyük oğul olması itibarıyla tahta geçmesi gereken de Cuci idi, ama babasının kimliğinin belirsizliği ve atası Çingiz ile yaşadığı birtakım meselelerden dolayı, büyük bir savaşçı olan Cuci’nin hiçbir zaman han atanılabileceği düşünülmedi. Tabakat-ı Nasırı’de Cuci’nin (Tuşi) atik, cesur ve mert olduğu, babası Çingiz Han’ın bile kendisinden korktuğunun söylenmesi de ilginçtir. Elbette ki yaşanan bu durum Cuci’nin ruh halinde derin yaralar açmış olmalıdır. Çagatay ise yasadan anlıyordu, fakat inatçı ve ileriye görmekten acizdi. Bizatihi Çingiz Han, Moğolların Gizli Tarihi’nde onun için “dik kafalı ve küçük tabiatlıdır”,¹⁴ der. Buna karşılık Çingiz’in beraber avlanmayı sevdiği oğlu Ögedey’in insanlara yaklaşımı daha müşfikti, ancak eksikliği içki müptelası olmasıydı. En küçük oğul Tuluy, ağabeyi Ögedey’den de aşırı alkolik ve çabuk sinirlenen bir karaktere sahipti¹⁵.

Neticede Çingiz, oğullarının en büyüğü olan ve kendinden altı ay kadar önce, Aral’ın kuzeyindeki bozkırlarda ölen Cuci’ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çagatay’a Türkistan’ı, Ögedey’e merkezin batı taraflarını, yani Karakurum ve civarını, küçük oğul Tuluy’a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti. Çingiz’in çocuklarının hepsi doğudan-batıya, kuzeyden-güneye bütün seferlere ya babalarıyla veya kardeşler birlikte, bazan da emirlerindeki ordularla yalnız başlarına katılmışlardı. Bu büyük hakan kardeşlerini de unutmamıştı ve Kasar ile Temüğe Otçigin’e ülkenin doğu bölgelerini bağışlamıştı.

Ancak Çingiz Han’ın dört erkek evladının dışında da oğullarının olduğu biliniyor. Kızlarının sayısı ise yedi civarındadır. Ötemiş Hacı ve Ebu’l-gazi’nin beş yüze yakın kadından bahsettiği Çingiz Han’ın, bu diğer hanımlarından dünyaya gelen çocuklarının bir kısmının ismi bu eserlerde verilmekle beraber, 16. asırda Türkistan ve Hindistan havalisini dolanan; muhtemelen bazı Çingiz-nâmeleri gören Defterdar Seyfi Çelebi de, Çingiz Han’ın dokuz oğlunun olduğunu söylemektedir¹⁶. Fakat anlaşılacağı üzere kaynaklarda sadece dört oğlunun ön plana çıkması söz konusudur.

⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.175-176; Cüveyni, age, s.95, 181; Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, Tabakat-ı Nasırı, çev. M. Uyar, İstanbul 2016, s.124; M. Kafalı, Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi, Ankara 2009, s.80.

¹⁰ Abulgoziy, age, s.60.

¹¹ Ş. Beyani, Moğol Dönemi İran’ında Kadın, çev. M. Uyar, Ankara 2015, s.72.

¹² Abulgoziy, age, s.60.

¹³ Devletşah, Devletşah Tezkiresi, C. II, Haz., N.Lugal, İstanbul 1977, s.209; Abulgoziy, age, s.82; Cüveyni, age, s.185.

¹⁴ Çagatay için Çingiz Han’ın kullandığı “dik kafalı” ibaresini, bir elçilik vesilesi ile Emir Temür nezdine giden Clavijo da yazmaktadır. Bakınız, R. G. De Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, Ter. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993, s.135.

¹⁵ Temir, age, s.162; Cüveyni, age, s.95; Cuzcani, age, s.103; R. Marshall, Doğudan Yükselen Güç, çev. F. Doruker, İstanbul 1996, s.28, 205; Spuler, age, s.457.

¹⁶ Ötemiş Hacı, Cengiznâme, haz. T. Gülensoy, Ankara 2009, s.19; Cengiz İmparatorluğu, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s.56-57; Abulgoziy, age, s.59-60; Defterdar Seyfi Çelebi, Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi, haz. S. Acar, İstanbul 2014, s.41; Kafalı, age, s.82-83; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çev. R. Uzman, İstanbul 1980, s.248-249.

Burada yeri gelmişken Cuci'nin hâkimiyet alanıyla ilgili bir meseleye değinmek gerekiyor. Çingiz Han, 1207 sıralarında Altan ve Töremiş (veya Buka) adlı iki elçiyi Kırgız topraklarına yollayarak, kendisine tâbi olmalarını buyurdu. O vakitlerde bu havalinin hâkimlerinden Kırgız hanı Urus Inal, Moğollar karşısında yenilgiye uğrayınca Çingiz Han'a bağlanacağını bildirdi ve *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde isimleri Yeti, Inal, Altı-er ve Örebek Tigin olan dört tane Kırgız beyi Cuci'nin ordugâhına gönderildi. Beraberlerinde hediye olarak burnu ve gözü kızıl, kendisi ak bir doğan, bir ak at ve bir miktar da kunduz kürkü vardı. Hâlâ Hakas-Kırgız bölgesinde, Çingizlilerin hâkimiyetinin kabulü esnasında yaşanan bu elçilik hadisesi ve hediyeler mevzu destansı bir şekilde anlatılmaktadır¹⁷. Bu husus bir yana Çingiz Han ayrıca oğlu Cuci, Güney Sibirya seferinden başarıyla döndüğü için ona; “oğullarımın en büyüğü sen, evden ilk defa ayrılmaya rağmen yolunu şaşırmadın. Yabancı ülkelerde insan ve hayvan kaybetmedin. Orman halklarını tabi kıldın. Bu ahaliyi sana veriyorum”,¹⁸ der. Dolayısıyla Çingiz Han, Doğu Sibirya bölgesini çok daha önceden büyük oğlu Cuci'ye hediye etmişti. Ancak onun vefatının ardından Altun Orda hanları burayla pek ilgilenmediler. Tabii ki Mengü gibi bir kaganaya karşı gelmeye kimse cesaret edemediği bir yana, Kubilay da han olunca bölgeye doğrudan kendi adamlarını atadı¹⁹. Bundan sonra Altun Orda hanlarının kolu ne buraya kadar ulaşabildi, ne de Kubilay ile çatışmayı göze alabildiler.

İşte biz Çingiz Han'ın topraklarını çocukları arasında paylaştırmamasından yola çıkarak, zaman zaman Türk tarihinde de yanlış anlaşılma sebepleri olan bir durumu izah etmeye çalışacağız. Bilindiği gibi Türk devleti somut bir varlıktı ama, mevkiiler gökten yere doğru iniyor; sağa-sola, öne ve arkaya dağılıyordu. Hâkimiyetin bu şekil bir silsile takip etmesi Börü Tonga'nın (veya Tokta/Mo-tun) unvanındaki “Tengri-kut” sözünde de yatmaktadır. Bütün bunlar Türk ülkesinde, devletin en yüksek makamından, en aşağıdaki görevlisine kadar muazzam bir emir-komuta zincirinin var olduğunu ortaya koyar.

Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde de, cihânşümûl, yani bütün cihânı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk devletinin esas amacı, “Dört bulung”, yani dünyanın dört köşesi üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafa Türk adaletini yaymaktır. Kök Türkçe kitabelerden, Türklerde dört asli yön olduğunu ve görevlendirmelerin de buna uyularak yapıldığını biliyoruz²⁰. Buradan yola çıkılarak Türk Devletinin doğusuna ve batısına ise tiginler gönderiliyordu. Hunlar çağından itibaren teşkilat yapısını incelediğimizde; doğuya atanan tigin veya diğer hanedan üyesi daha yüksek mevkide olup, başlangıçta “Sol Türk Bilge Tigin” unvanını taşıyorlardı ve bunlar devletin veliahtıydılar. Batıdakiler ise “Sağ Türk Bilge Tigin” diye anılırlardı. Bu kişi de kagan ve veliahttan sonraki mevkinin sahibiydi. Kök Türk ve Uygur dönemine geldiğimizde ise, onların yerini “Tarduş Yabgu” ve “Tölös Şad” unvanlı hanedan bireyleri alır²¹. Bilindiği gibi İl-teriş Kagan öldükten sonra Kapgan Kagan, İl-teriş'in oğullarını şad olarak atamıştı. Bilge Kagan da buna binaen yazıtında; “Tengri yarlıkaduk için, dört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım”²², diyor.

Diğer taraflardaki halklara merkeze bağlı il-teber, çor, irkin (erkin), işbara ve tarkan gibi idarî unvanlar taşıyan kişiler atanmaktaydı ve bunlar genellikle halk içinden, erdem sahibi insanlardı. Yani yabgu ve şadların dışındakilerin hanedan üyesi olması mutlaka da şart koşulmuyordu.

İşte bazan kagan ya da sülale değişikliklerinde hükümdar çocukları ve yakınlarının devlette hak iddiasında bulunmaları veya yönetmek için gönderildikleri bölgelerdeki halkı ya da toprağı kendi tasarruflarına almak gibi eğilimlerinden dolayı, bu arazilerin hükümdar ailesinin malıymış şeklinde yanlış telakki edildiğini görüyorsak da, bu sadece o şahısların hâkimiyet düşünceleriyle eşitir. Türklerde hakan öldüğünde çocuklarının, kardeşlerinin ve hatta yeğenlerinin bile hükümdarlık talebinde olmaları, bunun bir işaretidir. Yoksa Türklerde toprağın idareci ailenin malı sayılmadığını ortaya koyan en güzel örnek, Milattan önceki çağlarda Börü Tonga'nın (Tokta/Mo-tun) komşu kavimlerle yaşadığı problemlerden anlaşılabilir. Bilindiği üzere Asya Hunlarının büyük hükümdarı Tanrı-kut Börü Tonga (Tokta/Mo-tun) tahtta oturduğu zaman, komşuları Tung-huların vergi ve atını istemelerine ses çıkarmamış, fakat onların çorak bir toprak parçasını almak için teşebbüsleri üzerine, devlet

¹⁷ Şecere-i Türk'te de Urus Inal'ın Çingiz'e bağlanması hikâyesine atıf vardır. Çingiz'in Kırgız hanına Bora adlı bir elçiyi yolladığı ve onun gayet güzel bir şekilde karşılandığını görüyoruz (Bakınız, Ebilgazi, *age*, s.34; Abulgoziy, *age*, s.34, 56). Güya o zamanki Kırgız beyi sülhsever birisi olduğundan Çingiz ordularıyla savaşmamıştır. Söylendiğine göre Moğollarla çarpışsalar, onları epey hırpalayabilirlerdi (Bakınız, İ. B. Moldabayev, “Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993, s.219).

¹⁸ Temir, *age*, s.160; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, s.458.

¹⁹ S. Y. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014, s.103-104.

²⁰ S. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2012, s.71-72, s.90-91.

²¹ Güneşin doğduğu taraf ile battığı yön esas olmuştur. Boy düzenlemesinde de herhalde bu durum gözlemlenmiştir: Ak Hun, Üç Ok, Boz Ok, Tölös, Tarduş vs.

²² Bakınız, Kök Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 17. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 14-15. satır: “Tanrı izin verdiği için, on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum”.

meclisinde “toprağın kendisine ait özel mülkü olmadığını, milletin malı ve devletin temeli” sayıldığını söyleyerek, kendisinin kimseye arazi terk etmeye yetkisinin bulunmadığını belirtmiştir²³. Dolayısıyla Çingiz’in çocukları arasında ülkesini paylaşması ve bunlardan yeni devletçikler çıkması hadisesi ile Türk devlet anlayışını karıştırmamak gerekir. Bu durumu en güzel şekilde Türklerdeki “el kesesinden mal bağışlanmaz” atasözü ifade eder ki, bize göre buradaki “el” doğrudan devleti karşılamaktadır. Yani bu, devletin ne toprağını, ne de malını kimse kafasına göre dağıtamaz demektir ve bunun bedeli çok ağır ödetilir.

Çingiz Han’ın özellikle iki oğlu Cuci ve Çagatay’ın kendi payına düşen topraklarda, Türk-Moğol Devletinde merkezin zayıflamasından sonra birer bağımsız idare teşekkül etti. Bunlardan Çagatay Hanlığı, bizatihi Çingiz’in ikinci oğlunun adını taşır. Bu bakımdan o çok şanslıdır. Çünkü diğer kardeşlerinin ismiyle anılan bir siyasi yapılanma yoktur.

Çingizli topraklarının Türkistan kısmında Çagataylılar sülalesinin teşekkülünün, Çagatay Han’ın ölümünün (1242) ardından gerçekleştiği bilinmektedir. Bu bölge Çingiz tarafından Çagatay’a verilmesine rağmen, hiçbir zaman merkezden bağımsız bir şekilde yönetilmemişti. Bununla beraber belgelerde rastlanan bilgiler ışığında; onun yaylağı ve kışlağının İli bölgesinde Kök ve Kut Dağları civarında olduğu sanılmaktadır. Çagatay ülkesinin ordası, yani merkezi bugünkü Almalık civarındaki Kuyas kabul edilir. Bu yüzden onun toprakları Uygur vatanından, Buhara ve Semerkant’a kadar uzanıyordu²⁴. Bu bölgedeki eski Türk sülaleleri yerlerinde bırakıldı ve hanlığın idaresinde bunların arasındaki nitelikli kişilerden azami ölçüde yararlanıldı.

Babasının vefatından sonra Çagatay’ın pek seferlere iştirakı görülmez. Zamanının çoğunu ya Karakurum’da kardeşinin yanında veya kendi hissesine düşen topraklardaki yaylak ve kışlaklarda günlerini eğlence ile geçirmiştir. Neticede Çingizli topluluğu içinde kendisine saygı gösterilmekle beraber, büyük bir korku kaynağı da olan Çingiz Han’ın bu ikinci oğlu, 1242 tarihinde hastalanarak öldü²⁵. Cüveyni, “herkes onun vereceği cezadan korkardı. Bir kadın başının üstünde altın dolu bir tepsi ile istediği yere giderdi” der. Ayrıca yaşça büyük olmasına rağmen, birgün kardeşi Ögedey’i at yarışında yendi. Fakat ertesi gün gidip özür diledi. Çünkü netice itibarıyla Ögedey, büyük bir halkın kaganıydı ve herkesin önünde onun başarısız olmasına yol açtığı için üzüntü duymuştu. Bundan başka daha Çingiz Han zamanında Türkistan bölgesinin mali işleri Müslüman defterdarlara havale edilmişti. Yine birgün Mahmud Yalavaç’a kızarak onu görevden aldıysa da, onu bu göreve atayan Ögedey olduğundan, Mahmud’u işinin başına tekrar getirdi²⁶. O hayatta kaldığı müddetçe Müslümanlar kurban ve abdest gibi birtakım dini vecibelerini yerine getirmede sıkıntı çektiler²⁷.

Yukarıda anlatılanlar bir yana, bilindiği üzere 14. asrın sonlarından itibaren Temürlülerin himayesi altında yaşayan bu hanlık, 16. yüzyıldan sonra da topraklarını Özbek Türklerine bırakmak zorunda kalarak, tarihten çekildi.

Çingiz Han’ın büyük oğlu Cuci’nin topraklarında ise tarihte Altun Orda ismiyle ünlenen devlet kuruldu. Cuci yurdu, Harezmi ile Hazar Denizinin güney sahilindeki İran da dahil olmak üzere, İrtiş’in batısındaki bütün bölgeleri içerisine alıyordu. Merkez herhalde başlangıçta İrtiş kıyısındaydı ve bazı rivayetlere göre, Cuci bu nehrin kenarında gömülüydü. Dolayısıyla Orta ve Batı Sibirya da bu bölgeye girmiş oluyordu.

Netice itibarıyla 200 yıldan fazla bir zaman Orta ve Batı Sibirya ile Doğu Avrupa tarihine damgasını vurmuş bu devlet de kısır taht kavgaları ile yaklaşmakta olan Rus tehlikesini görememe gibi bir takım nedenlerden ötürü yıkılıp, gitti.

²³ Cüveyni, *age*, s.96; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981, s.221-223; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.223-224; S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s.5; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.71-72; S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018, s.73-75.

²⁴ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, çev. N. Lugal, Ankara 1949, s.10; Cüveyni, *age*, s.96; E. Baytur, *Şincan’daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991, s.605; W. Barthold, “Çagatay”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.266; Temir, *age*, s.191; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N.Lugal, İstanbul 1977, s.209; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006, s.467; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara 2004, s.157-158, 162; S.Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies (Türklük Çalışmaları)*, 1/2, Erzincan 2006, s.13; *Çin Kaynaklarında...*, s.369.

²⁵ Nizamüddin Şamî, *age*, s.10-16; Müverrih Vardan, *age*, s.104; Cüveyni, *age*, s.241-242; Grousset, *age*, s.249, 313-315; Barthold, *age*, s.266-267; W. Barthold-J. A. Boyle, “Çaghatay Khan”, *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. II, Leiden 1991, s.2-3; S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s.169-170; E. Buharalı, “Çigiller”, *AÜ. DTCF. Dergisi*, 15/26, Ankara 1992, s.62.

²⁶ Cüveyni, *age*, s.242; Grousset, *age*, s.315.

²⁷ Cuzcani, *age*, s.126; W. Barthold, “Çagatay”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1988, s.267.

KAYNAKÇA

- BULGOZİY, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992.
- Ata Melik Alaaddin Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981.
- BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara 2004.
- BARTHOLD, W.(1988). “Çağatay”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 5. Baskı, İstanbul.
- BARTHOLD, W-Boyle, J.A.(1991). “Çağatay Khan”, *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. II, Leiden.
- BAYTUR, E., *Şincan’daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991.
- BEYANİ, Ş., *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, çev. M. Uyar, Ankara 2015.
- BUHARALI, E.(1992). “Çigiller”, *AÜ. DTCF. Dergisi*, 15/26, Ankara.
- Cengiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012.
- Cengiznâme*, haz. B. Şişman, Samsun 2009.
- CLAVİJO, R. G. De, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, ter. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. S. Acar, İstanbul 2014.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977.
- Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasımov, Almatı 1992.
- GÖMEÇ, S.(2006). “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies (Türklük Çalışmaları)*, 1/2, Erzincan.
- _____, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- _____, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, çev. R. Uzmen, İstanbul 1980.
- İNAN, A., *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991.
- KAFALI, M., *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, Ankara 2009.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- KARASOY, Y-Toker, Y., *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-nâme*, Konya 2005.
- MARSHALL, R., *Doğudan Yükselen Güç*, çev. F. Doruker, İstanbul 1996.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, çev. M. Uyar, İstanbul 2016.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.
- MOLDABAYEV, İ. B.(1993). “Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Ahmet Temir’e Armağan, 30/1-2, Ankara.
- Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lugal, Ankara 1949.
- ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981.
- Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, Yay. haz. T. Gülensoy, Ankara 2009.
- SPULER, B., *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987.
- T’ANG, C., *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, Doktora Tezi, İstanbul 1970.
- YILDIRIM, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013.
- YUSUPOV, K., *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen-A. İneyet, Ankara 1995.